

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси



O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

1 / 2020

МУНДАРИЖА

Алишер Навоий таваллудининг 579 йиллиги

Б.Тўхлиев. Туяқ жанри ривожда Навоий ижодининг ўрни	3
А.Абдуқодиров. Навоийнинг бир татаббу ғазали ҳақида	9
С.Мели. "Назм ул-жавоҳир": интерматнлик ва маънолар мулоқоти	15
С.Олим. Ишк: ҳақиқат ва мажоз	24
Қ.Эргашев. "Хазойин ул-маоний"нинг яратилиш тарихига доир ...	32
Э.Очилов. Шайбоний ижодида Навоий анъаналари	39
Б.Ражабова. "Бобурнома"да мураббий ва муқаввий талқини	44
Г.Ашурова. Адабий-эстетик идеал тимсоли ва Навоий образи	49
А.Эшонбобоев. "Хамса" ва адабий рецепция муаммоси	54
Р.Жабборов. Навоий таърифидаги Саййид Асил ҳақида	59
Н.Шарипова. "Ҳайрат ул-аброр" достонининг ўрганилишига доир	63
С.Умарова. Суйима Ғаниеванинг тадқиқ усуллари ҳақида	67
М.Ҳақимов. "Минг бир ёғду": таъсир ва талқин	71
Б.Юсуф. Навоий асарларида парафразалар	77
А.Саидноманов. Навоий ва Бобур асарларида қўлланган тиббий терминлар	80

Ҳамид Олимжон таваллудининг 110 йиллиги

Н.Каримов. Ҳамид Олимжон шеъриятида ватан ва бахт концепцияси	85
З.Мирзаева. Ҳамид Олимжон ижоди хорижий олимлар талқинида	90

Тилшунослик

М.Ҳақимов. Прагматиканинг семиологик асослари	94
О.Тожиев. Отларда мазмуний синкретизм	98

Илмий ахборот

С.Исломова. Чўлпонга нисбат берилган шеърлар хусусида	106
О.Аметова. "Қутадғу билиг"да фразеологизмлар	114
Н.Қобилов. Такрор ва тасвир	118
И.Дарвишов. Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареалидаги этнолисоний жараёнлар	121

Фанимиз захматкашлари

Ҳ.Ҳомидий. Абдуқодир Ҳайитметов	125
---------------------------------------	-----

Илмий ҳаёт

Навоийхонлик анжумани	129
-----------------------------	-----

тахлилига махсус бағишланган тадқиқот яратилган эмас”⁷. Шунингдек, олим ўз тадқиқотида “Ҳайрат ул-аброр”нинг ғоявий-бадий мазмуни тўғрисида сўз боришини, уни бошқа хамсанавис шоирларнинг асарлари билан қиёс қилинмаганини таъкидлайди.

Адабиётшунослигимизда амалга оширилган кўпгина тадқиқотларда дostonнинг умумий композицияси, айрим мақолатлар ва уларга илова қилинган ҳикоятларда илгари сурилган ғоялар, дostonдаги образлар хусусида баъзи фикрлар учрайди. Бирок, ҳозиргача мазкур дoston яхлит планда ўрганилган эмас. Дostonнинг сюжети, образлари, композицион қурилишини мукамал тадқиқ этиш; асарнинг тили, ғоявий-семантик хусусиятларини ўрганиш; дostonда қаламга олинган маърифий-ирфоний масалалар моҳиятини очиш, дostonнинг вазн ва қофия хусусиятларини таҳлилга тортиш, шунингдек, асардаги ғояларни тўғри ва тўлиқ англаш борасида адабиётимизда оқсаш сезилмоқда. Шунингдек, “Ҳайрат ул-аброр” дostonи поэтикасини мукамал тадқиқ этиш – адабиётшунослигимизда янги саҳифа очиши баробарида, дoston бадииятини яхлит тасаввур қилиш, келажак авлодни миллий маънавий меросимизга ҳурмат руҳида тарбиялаш, улар шахсиятида мумтоз асарларимизда илгари сурилган чин инсоний фазилатлар ва миллий ифтихор туйғуларини камол топтириш учун муҳим асос бўлишини инобатга олсак, туркий адабиётда беқиёс ўрин тутган ва миллий маданиятимизга катта улуш бўлиб кўшилган “Ҳайрат ул-аброр” дostonини бугунги кун билан боғлаб ўрганиш ва ўргатиш навоийшунослар олдида турган долзарб масала эканлиги, шубҳасиз.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Алишер Навоий "Хамса"сининг илк дostonи "Ҳайрат ул-аброр"нинг ўрганилиши, ўзига хослиги, унинг бошқа хамсанавислар дostonидан фарқли хусусиятлари ҳамда асар юзасидан хамсашуносликда ўз ечимини кутаётган муаммолар хақида мулоҳаза юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены суждения автора об изучении первой поэмы «Пятерицы» Алишера Навои «Смятение праведных», её оригинальной поэтической структуры, особенностей, отличающих её от других поэм «Пятерицы», обсуждены ожидающие решения проблемы.

RESUME. The article discusses the poetic structure of “Khayrat ul-abror”, the first poem “Hamsa” by Alisher Navoi and its specific poetic structure, features, distinctive features from other writers “Khamasa”, as well as the problems that need to be studied in the poem.

Таянч сўз ва иборалар: тадқиқ, талқин, хамсанавис, анъана, ўзига хослик, новаторлик, поэтика, бадий маҳорат, муаммо.

Ключевые слова и выражения: исследование, интерпретация, автор «Пятерицы», традиция, оригинальность, новаторство, поэтика, художественное мастерство, проблема.

Key words and word expressions: research, interpretation, writer “Hamsa”, tradition, originality, innovation, poetics, artistic skill, problem.

Соҳиба УМАРОВА

СУЙИМА ҒАНИЕВАНИНГ ТАДҚИҚ УСУЛЛАРИ ҲАҚИДА

Суйима Ғаниева ХХ аср 50-йилларининг охирларидан навоийшунослик, адабий манбашунослик, матншуносликка оид

⁷ Қ а ю м о в А. “Ҳайрат ул-аброр” талқини. Асарлар. 1-жилд. 1-китоб. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2008, 9-бет.

мақолалари билан кўрина бошлади. Ёш олимани мумтоз адабиётимиз вакиллари ҳаёти ва ижоди, хусусан, Алишер Навоийнинг бой адабий меросини ўрганиш масалалари кизиқтиради. Тадқиқотчининг Навоий асарларини ўрганишга киришгани, илмий-тадқиқотларини қўлёзма манбалар асосида амалга оширишни бошлагани биринчи мақолаларидаёқ кўринган эди. Чунончи, у “Мажолис ун-нафоис”нинг III ва IV мажлислари илмий-танқидий матни ва адабий таҳлили” мавзуидаги номзодлик диссертациясини амалга оширишда бир нечта қўлёзмаларни таҳлил қилиб, уларнинг матний тафовутларини аниқлади, тазкиранинг иккита мажлиси илмий-танқидий матнини яратди. 1961 йили “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини нашр эттиради. Ушбу иш Навоий асарлари илмий-танқидий матнларини яратиш тажрибаларининг деярли барчасини жамлаш билан бирга, олиманинг матншуносликдаги ўзига хос тамойилларнинг намоён бўлиши билан эътиборлидир.

Тузилган илмий-танқидий матн шакли адабий ёдгорлик ёзилган графикада нашр қилиниши матн тузишнинг асосий тамойилларидан бўлганлиги учун тазкира илмий-танқидий матни эски ўзбек ёзувида нашр этилди. “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини тайёрлаш ишларини ўрганар эканмиз, олима томонидан ўзбек матншунослиги тарихида амалда қўлланиб келадиган турли тадқиқ усулларидан ҳам ўз ўрнида фойдалана олганлиги кўринади. Жумладан, С.Ғаниева тазкира илмий-танқидий матнини тузишда **матнни саналаштириш усули орқали** адабиёт тарихини, хусусан, Навоий меросини ўрганишдаги муаммоли масалаларга равшанлик киритди. Олима бу усул билан тазкиранинг ёзилиш даври билан боғлиқ ноаниқликларни тўла тадқиқ доирасида ўрганиб чиқади. Олима “Мажолис ун-нафоис” асарини Алишер Навоий 1490–1491 йилда яратиб, кейин 1497–1498 йилларда Навоийнинг ўзи бу тазкирага бир қанча янгиликлар киритгани, яъни асарнинг иккинчи марта таҳририни амалга оширганини аниқлайди.

С.Ғаниева ўзбек матншунослиги анъаналарига мувофиқ “Мажолис ун-нафоис” илмий-танқидий матнини тузишда асос қилиб олинган нусхаларнинг барчасига танқидий кўз билан қараб, **фаол танқидий танлаб олиш тамойили** бўйича иш тутади. Шунинг натижасида матншунос томонидан таянч нусха матни танқидий ўрганилган, таянч нусха матни баъзан рад этилиб, матннинг манتيкий боғланиб бориши бошқа қўлёзма нусхалар билан қиёсий таҳлилларда тикланиб борилган. Лекин олима таянч нусха тартиби ва структурасини тўла сақлаган. **Фаол танқидий танлаб олиш тамойили** бўйича бошқа қўлёзмаларда мавжуд бўлган барча ҳар хилликлар матн ости илмий аппаратиде қайд этилган. Маълумки, илмий-танқидий матн тузувчи ишининг қимматини белгиловчи ишлардан бири нашр илмий аппаратининг тайёрланишидир. “Мажолис ун-нафоис” илмий-танқидий матни нашрида нусхалар ўртасидаги фарқлар сони 3000 тадан ошган. Сўз, жумла, қўшимча, мисра, баъзи сана ёки сонлар ўртасидаги фарқлар илмий аппаратда берилади. Бу тафовутларни белгилаб чиқиш бир иш бўлса, уларни илмий аппаратда ифода этиш иккинчи мураккаб жараёндир. Матншуносликда асос нусхалар орасидаги кичик тафовутларни илмий аппаратда акс эттириш шарт эмас, улар матннинг ўқилишини қийинлаштириб қўйиши, асар мазмунини тушунишга таъсир этиши мумкин, деган фикрлар бор. Хусусан, бу ҳақда таниқли матншунос П.Шамсиев: “Илм аҳллари асосий матн остига бениҳоят кўп фарқларни ёзиб, саҳифани тўлдириш илм нуқтаи

назаридан унчалик фойдали эмаслигини эътироф этмоқдалар”¹, – деб ёзади. Бу масалада, бизнингча, илмий-танқидий матни тузилаётган асар мазмуни, шакли ва тарихий аҳамиятига эътибор қаратиш лозим. Хусусан, “Мажолис ун-нафоис” илмий-танқидий матни нашри илмий аппаратида фарқларнинг ўрни билан келтирилиши аҳамиятга эга. Чунки, асарнинг биринчи ва иккинчи таҳририга хос ўзгаришларни илмий аппаратда кузатиш мумкин. Бу эса тазкира устида олиб бориладиган келгуси тадқиқотларга материал бўла олади. Жумладан, 933/1527 йили кўчирилган деб тахмин қилинган Париж қўлёзма нусхасида баъзи ўзига хос фарқли жиҳатлар илмий аппаратда намоён бўлган. Тазкиранинг саккизинчи мажлисида: “Малик ул-калом Мавлоно Лутфийнинг машҳур матлаъи жавобида дебтур:

Эй қадинг тубию жаннат хадди гулгун устина.

Бу матлаъ воқеъ бўлбтурким:

Хаттининг тори тушубтур лаъли майгун устина,

Уйлаким, жон риштаси бир қатраи хун устина”².

Равшанки, Навоий Хусайн Бойқаронинг Лутфий ғазалига битган жавоби ҳақида сўз юритган. Париж қўлёзма нусхасининг котиби Лутфий ғазалининг иккинчи мисрасини ҳам “*Кўрмади даврон онингдек ойиқи дун устина*” тарзида келтирган. Бу ҳолат нашрнинг илмий аппаратидан маълум бўлади.

Париж қўлёзма нусхасида бунга ўхшаш кўшимча байтлар кўп учрайди. Ушбу нусханинг котиби кўпроқ асарни кўчиришга ижодий ёндашган. Бу ҳолат илмий-танқидий матн тузувчи диққатидан четда қолмаган. Нашр илмий аппаратининг бундай ишланиши, биринчидан, матншунос матнни тузишда ишга мумкин қадар илмий ёндашиб, барча асосга олинган қўлёзмаларни атрофлича ўрганганини билдирса, иккинчидан, тазкира қўлёзма нусхалари кўчирилиши ҳақида кўшимча маълумотни ҳам беради.

С.Ғаниева қўлёзма нусхалар ўртасидаги фарқларни аниқлашда, асосан, *қиёсий-чоғиштирма, саралаш тадқиқот усулини* қўллайди. Бунда муаллифга тегишли деб қабул қилинган матндан кескин фарқ қилувчи ҳамда таҳрир хусусиятига мос бўлмаган ўзгаришлар тикланаётган матнга киритилмайди. Ҳар бир сўз, жумланинг маъноси илмий текширилади. Унинг мақсади асар қўлёзмаларини ўрганиб чиқиб, “Мажолис ун-нафоис” илмий-танқидий матнини тузишда асарнинг ҳар қандай шубҳа ва нуқсонлардан холи бўлган мукамал ва ишончли, имкони борича муаллиф қалами остидан чиққан асос матнини тиклаш ва уни ўқувчиларга етказиш эди. Олима ўз мақсадига эриша олган. “Мажолис ун-нафоис”нинг нашрлари бошқа мамлакатларда асарнинг чоп этилиши учун манба бўлган. Хусусан, 1968 йили Кобулда Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний чоп эттирган “Девони Султон Хусайн Мирзо” китобида 1961 йили С.Ғаниева тайёрлаган “Мажолис ун-нафоис”нинг илмий-танқидий матнидаги 8-мажлиси тўлалигича берилган³.

¹ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986, 20-бет.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961, 240-бет.

³ Девони Султон Хусайн Мирзо. Нашрга тайёрловчи Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. – Кобул: Давлат илмий нашриёти, 1968, 3–46-бетлар.

Бундан ташқари биз Суйима Ғаниеванинг навоийшуносликдаги матний тадқиқотларини кузатишда Алишер Навоийнинг XX жилдлик мукамал асарлар тўпламининг тайёрланишида устоз олиб борган матн шарҳларини ҳам ўрганишга ҳаракат қилдик. Олима матн шарҳини беришда адабиётшунослик, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, тарих, тилшунослик, диншунослик фанларига мурожаат этади ҳамда матн билан боғлиқ деярли ҳар бир нуқтага жиддий қарайди. Шу асосида олиманинг матн шарҳларини шартли равишда қуйидагича тасниф этиш мумкин бўлади:

1. Мураккаб ташбеҳли ва рамзли байтлар шарҳи.
2. Матнда тилга олинган асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳақидаги маълумотлар.
3. Тарихий ва афсонавий шахслар тавсифи.
4. Шеърини санъатларга доир маълумотлар.
5. Муаммоли ёки илмий тадқиқотларга тўртки бўладиган шарҳлар.

Бундан ташқари шу таснифларнинг ўзида ҳам турли хил бўлинишлар келиб чиқиши мумкин. Хусусан, олима тарихий ва афсонавий шахслар тавсифини беришда икки усулни қўллайди:

1. Навоий тилга олган ижодкорлар ҳақидаги матн маълумотига қўшимча шарҳлар бериш усули.

2. Матнда Алишер Навоий бевосита бирор муносабат билан тилга олиб ўтган, лекин бундай шахслар ҳақида тўла тўхталишни лозим билмаган ўринларни қайта тўлдириш усули.

Албатта, матн шарҳини тайёрлаш маълум меъёр ва қоидалар асосида амалга оширилади. Шунинг учун ҳам рус академиги Д.Лихачев: “Шарҳ аниқ ва равшан баён этилиши ҳамда ўқувчига асарнинг ғоявий-бадий томонини тушунишида ёрдам бериши керак”⁴, – деб ёзади. Бунга қўшимча қилиб айтиш мумкинки, матн шарҳини тайёрловчи матншуноснинг аниқ маълумоти ва мулоҳазасини кўрсатувчи муҳим омиллардан яна бири фойдаланган манбалари ҳисобланади. С.Ғаниеванинг Навоий XX жилдлик “Мукамал асарлар тўплами”да айнан “Мажолис ун-нафоис” асари шарҳлари учун йиғилган манбалари кўриб чиқилганда уларнинг асосийлари қуйидалар эканлиги аниқланди:

1. Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат”, “Девони Фоний” асарлари.
2. “Мажолис ун-нафоис” таржималари (асосан Фаҳрий Ҳиротий таржимасидан).
3. “Тазкират ул-авлиё”, “Макорим ул-ахлоқ”, “Ҳабиб ус-сияр”, “Бадоеъ ул-вақоеъ”, “Бобурнома”, “Парданишонони сухангўй” каби тарихий асарлардан фойдаланиш.
4. Арабча-ўзбекча, форсча-ўзбекча изохли луғатлардан фойдаланиш.
5. Ўзбек, рус, эрон, тожик, афғон адабиётшунос ва тарихчи олимларнинг илмий тадқиқотларидан фойдаланиш.

Умуман олганда, С.Ғаниева Алишер Навоийнинг XX жилдлик “Мукамал асарлар тўплами” учун 1400 тага яқин матн шарҳини тайёрлаган. Биргина “Мажолис ун-нафоис” нашрида матн шарҳи ва таржималарнинг умумий сони 706 тага (муқаддимага – 16 шарҳ, I мажлисга – 119, II мажлисга – 141, III мажлисга – 194, IV мажлисга – 106,

⁴ Лихачев Д. С. Текстология. Краткий очерк. – М.–Л.: Наука, 1964. С. 96.

V мажлисга – 28, VI мажлисга – 49, VII мажлисга – 40, VIII мажлисга – 13 шарх) етганлиги маълум бўлади.

Хулоса қиладиган бўлсак, XX аср ўзбек матншунослиги, навоийшунослиги ва мумтоз адабиётимиз матнларини нашр этиш борасида амалга оширилган ишларни, бу соҳада қўлга киритилган ютуқларни Суйима Ганиеванинг номи ва фаолиятисиз тасаввур этиб бўлмайди.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада навоийшунос, матншунос Суйима Ганиеванинг “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини тузишда амалга оширган матний тадқиқлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучены текстовые исследования навоиеда, текстолога Суйима Ганиевой, реализованные в ходе составления научно-критического текста “Изящных межлисов”.

RESUME. This article examines the textual research of the scholar and textologist Navoi Suyma Ganieva in the composition of the scientific-critical text of the work “Majolis un nafaos”.

Таянч сўз ва иборалар: “Мажолис ун-нафоис”, қўлёзма, манба, анъана, тасниф, илмий-танқидий матн, шарх.

Ключевые слова и выражения: «Изящные межлисы», рукопись, источник, традиция, классификация, научно-критический текст, толкование.

Key words and word expressions: “Majolis un-nafaos”, manuscript, source, tradition, classification, scientific-critical text, commentary.

Мунишжон ҲАКИМОВ

“МИНГ БИР ЁҒДУ”: ТАЪСИР ВА ТАЛҚИН

Омон Матжон Навоийни ўзига устоз билиб, унинг бир эмас, бир неча асарларига мурожаат этган. «Аввалгиларга ўхшамас» ғазалига мухаммаси, «Қуш йўли» ва «Минг бир ёғду» дostonлари шулар жумласидандир.

«Минг бир ёғду» асари, муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, маърифий дostonдир. Шоир «Хамса»даги пурхикмат ва фалсафий байтлардан таъсирланиб қалам тебратади. Мақсади, «шавкатли бобомизнинг минг бир хислатли – минг бир ёғдули бу асарини ташвиқ-тарғиб қилмоқ ва илоҳий истеъдод эгасига яна бир бор таъзим қилмоқдир»¹. Ижодкор буюк «Хамса»да халқнинг ўтмиши, бугуни ва тақдирини кўради. Ҳар қачонгидан-да зарур бўлган миллатлар, халқлар дўстлигини туяди. Улуғ пирнинг бу асарида адолатли ва фаровон жамият учун зарур бўлган кўрсатмаларнинг барчаси мужассам:

Пиринг ким? Билмадим.

Мен сўз айтурман

«Хамса» билан ўлчаб халқимнинг қонин,

Беш юз йил ўзбекдай чўнг бир халққа у

Қутлуг дастур бўлди, Асосий қонун!²

¹ М а т ж о н О. Минг бир ёғду. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 47-бет (Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

² М а т ж о н О. Иймон ёғдуси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 318-бет.